

Πληροφορίες και απόψεις για την κρητική διάλεκτο
στα Απομνημονεύματα του Τζουάνε Παπαδόπουλου (1696)

Εικοσιεφτά χρόνια μετά το τέλος του Κρητικού Πολέμου, ο ηλικιωμένος Κρητικός πρόσφυγας Τζουάνες (Ιωάννης) Παπαδόπουλος εμπιστεύθηκε στο χαρτί τις αναμνήσεις του από την καθημερινή ζωή του Χάνδακα και της περιοχής του πριν από την οθωμανική εισβολή. Τα απομνημονεύματά του αυτά είναι γραμμένα στα ιταλικά, και φέρουν τον τίτλο *L'Occio*, δηλαδή, στη σημερινή ορθογραφία, *L'Ozio*, «Ελεύθερος χρόνος» ή «Ωρες αργίας». ¹ Παρόλο που η πρώτη του γλώσσα ήταν χωρίς αμφιβολία τα ελληνικά, είναι εύκολο να κατανοήσουμε τους λόγους της γλωσσικής του επιλογής. Ο Τζουάνες είχε μάθει από μικρός να χειρίζεται τα ιταλικά με ευχέρεια και τα χρησιμοποιούσε καθημερινά στη δουλειά του ως αξιωματούχος στη Δουκική Καγκελαρία του Χάνδακα από το 1642 ως το 1669. ² Κατοικούσε τώρα στην Πάδοβα της βόρειας Ιταλίας, όπου ο γιος του Νικόλαος δίδασκε ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο. Ήξερε πως οι πιθανότητες μιας επιστροφής στην πατρίδα ήταν μηδαμινές. Οι αναγνώστες στους οποίους ο Τζουάνες απηύθυνε το κείμενό του ήταν Ιταλοί ή τουλάχιστον εξιταλισμένοι.

1. Zuanne Papadopoli, *Memories of seventeenth-century Crete: L'Occio (Time of Leisure)*, edited with an English translation by Alfred Vincent, Venice, Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 2007 (Graecolatinitas nostra, Sources, 8). Στο εξής: *Occio* 2007. Η ελληνική έκδοση, σε μετάφραση της Ναταλίας Δεληγιαννάκη και με αναθεωρημένη Εισαγωγή και Σημειώσεις του γράφοντος, κυκλοφόρησε τον Νοέμβριο 2012 από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Οι μεταφράσεις αποσπασμάτων του *Occio* που παρατίθενται στην παρούσα μελέτη είναι από την έκδοση αυτή. Εκφράζω και από εδώ την ευγνωμοσύνη μου στην κυρία Δεληγιαννάκη, που μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω τα δείγματα αυτά της εξαιρετικής μεταφραστικής της δουλειάς. Επίσης, ευχαριστώ θερμά για τις πολύτιμες υποδείξεις της την κυρία Τασούλα Μαρκομιχελάκη, που διάβασε τη μελέτη μου πριν σταλεί για έκδοση.

2. Για τη βιογραφία του Παπαδόπουλου βλ. Alfred Vincent, Introduction, στο *Occio* 2007, σ. 21-28.

Τα ιταλικά του, βέβαια, δεν είναι τα «επίσημα» τοσκάνικα της εποχής. Είναι ένα χαριτωμένο μείγμα της ιταλικής κοινής με στοιχεία της βενετικής διαλέκτου. Το κουβεντιαστό του ύφος με τις μακροσκελείς περιόδους και τη συχνά χαλαρή σύνταξη δίνει έντονα την εικόνα ενός συμπαθητικού γέρου που μιλάει επί ώρες για τη ζωή της χαμένης του πατρίδας.

Στην προσπάθειά του να μεταδώσει στους αναγνώστες κάτι από την «ατμόσφαιρα» της πατρίδας, ο Τζουάνες δεν παραλείπει να παραθέσει λέξεις και φράσεις του κρητικού ιδιώματος, και να αναφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες και απόψεις για τη χρήση της ελληνικής γλώσσας από τους πατριώτες του στη μεγαλόνησο. Οι πληροφορίες του έχουν βάρος, γιατί ως γαιοκτήμονας σε χωριά νότια του Χάνδακα ο Τζουάνες ήταν απόλυτα εξοικειωμένος με τη ζωή (και επομένως τη γλώσσα) της υπαίθρου, ενώ ως κρατικός αξιωματούχος είχε καθημερινές επαφές με ανθρώπους του Χάνδακα και άλλων περιοχών της Κρήτης.

Στις δυο εκδόσεις του *Occio*, την ιταλοαγγλική του 2007 και την ελληνική του 2012, οι ελληνικές λέξεις και φράσεις καταγράφονται σε έναν ειδικό πίνακα. Πρόκειται για περίπου 80 χωριστές λέξεις και επτά μικρές φράσεις, από δύο μέχρι οκτώ λέξεων η καθεμία. Βασικό κριτήριο για την ένταξη μιας λέξης στον πίνακα είναι ότι την παρουσιάζει ο Παπαδόπουλος ως στοιχείο του τοπικού ιδιώματος, χρησιμοποιώντας συχνά φράσεις όπως *si nominavano* («λεγότανε») ή *si nominava in greco* («λεγόταν στα ελληνικά»). Δεν συμπεριλαμβάνονται ελληνικές λέξεις που υπάρχουν ως δάνεια στη βενετική διάλεκτο (π.χ. *πρώτος*, «επικεφαλής ομάδας εργατών ή επαγγελματικού σωματείου») και που δεν επισημαίνονται στο *Occio* ως λέξεις του τοπικού ιδιώματος.³ Στην έκδοση του 2007 τα τοπωνύμια και τα ονόματα προσώπων καταχωρίζονται σε χωριστούς πίνακες· στη νέα έκδοση μπαίνουν στο γενικό ευρετήριο. Υπάρχουν, τέλος, μερικές αμφίβολες περιπτώσεις, στις οποίες δεν είναι εντελώς ξεκάθαρο αν ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται μια λέξη ως ελληνική ή ως ιταλική.

Και στις δυο εκδόσεις, λέξεις και φράσεις που χρειάζονται επεξήγηση, ή που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, σχολιάζονται η καθεμία χωριστά στις Σημειώσεις. Ο σχολιασμός αυτός δεν επαναλαμβάνεται εδώ· για περισσότερες πληροφορίες για συγκεκριμένους όρους και φράσεις ο αναγνώστης παραπέμπεται στις εκδόσεις. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να εξετάσουμε τα ελληνικά του Παπαδόπουλου ως σύνολο και να αναλύσουμε τις απόψεις που διατυπώνει σε γλωσσικά θέματα.

Στην ορθογράφηση των ελληνικών λέξεων ο Παπαδόπουλος χρησιμοποιεί το ιταλογράμματο γραφικό σύστημα που απαντά συχνά σε κρητικά λογοτεχνικά

χειρόγραφα και σε νοταριακά έγγραφα.⁴ Στο σύστημα αυτό το φώνημα /x/, που στο ελληνικό αλφάβητο γράφεται με *χ*, αποδίδεται με *gh* (π.χ. *ghillos* = *χυλός*, 164'), ενώ το /k/ γράφεται με *ch* πριν από /e/ και /i/ (π.χ. *sirichi* = *σιρίκι* [ποικιλία αμπέλου], 105', αλλά *corri* = *κόρη*, 106').⁵ Το /ð/ γράφεται *dh* και διαφοροποιείται έτσι από το /d/ (= *ντ*). Το ιταλικό *s* χρησιμοποιείται και για τα δυο φωνήματα /s/ και /z/. Μεταξύ φωνηέντων, όμως, το /s/ δηλώνεται συχνά με *ss*· αποφεύγεται έτσι η σύγχυση σε ρηματικούς τύπους όπως, π.χ., *arghiso* (= *αρχίζω*) και *arghiso* (= *αρχίσω*). Σε πολλά κείμενα τα ουρανικοποιημένα /l/ και /n/ πριν από *i* αποδίδονται συστηματικά με *gl* και *gn* αντίστοιχα (π.χ. *perogni* = *πεπόνι*, 106'), ενώ τα /ts/ και /dz/ αποδίδονται με *c* πριν από /i/ και /e/ αλλά με *z* πριν από άλλα φωνήεντα (π.χ. *doci* = *δώ' τση*, 67', αλλά *neranzati*, = *νερανζάτοι*, 150', 152'). Οι Κρητικοί που χρησιμοποιούσαν το σύστημα αυτό συνήθως δεν επηρεάζονταν ουσιαστικά από τη λόγια ελληνική παράδοση, και τα γραπτά τους παρέχουν μια σχετικά πιστή εικόνα του προφορικού γλωσσικού ιδιώματος.

Ο Τζουάνες, όμως, δεν είναι απόλυτα συνεπής στη χρήση του ιταλογράμματος συστήματος. Τη λέξη *αγκαθίτες* (είδος μανιταριού) τη γράφει *angathites* (89', 89') αλλά και *ancathites* (88'). Το όνομα του πουλιού *τρουλίδα* (= [·] «πετροτρούλιδο») εμφανίζεται μία φορά σωστά ως *truglidhes* (στον πληθυντικό, 21') και μία φορά χωρίς το *h*, ως *truglida* (22'). Εκεί που θα περιμέναμε *codhespoti* ([οι]κοδεσπότης) και *rodhocopi* (ποδοκόπι), ο Τζουάνες γράφει *codespoti* (145') και *podocopi* (15'). Στη λέξη *κοντολάμπαδο* (53'·) ταλαντεύεται ανάμεσα στην ορθογράφηση με μονό *l* (*condolabadho*) και με (καταχρηστικό) διπλό *ll*. Διπλά σύμφωνα (εκτός από *ss*) απαντάνε σποραδικά και σε άλλες λέξεις (π.χ. *callogero* 51', *callogeri* 48', *cheffalopirotta* [αναφέρεται σ' ένα σύστημα εκμετάλλευσης αιγοπροβάτων] 153', *elleisson* 149', *mellissoghorto* 135', *protopapa* 30'), παρόλο που είχαν εξαφανισθεί από την κρητική διάλεκτο (και, φυσικά, στα συγκεκριμένα παραδείγματα δεν έχουν ούτε ιστορική βάση). Τα καταχρηστικά διπλά σύμφωνα απαντάνε σποραδικά και σε άλλα χειρόγραφα, όπως, π.χ., στο αυτόγραφο κείμενο του *Φορτουνάτου*.

Ο Παπαδόπουλος δείχνει αστάθεια σχετικά με το σύμπλεγμα έρρινο + στιγμαίο σύμφωνο· γράφει, π.χ. *adisari* στο 154' αλλά *andiscari* (αντισκάρει) στο

4. Βλ. Alfred Vincent, στο Μάρκος Αντώνιος Φόσκολος, *Φορτουνάτος*, κριτική έκδοση, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1980, σ. ξδ'-οε', και Wim F. Bakker - Arnold F. van Gemert, στο *Η Θυσία του Αβραάμ*, κριτική έκδοση, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996, σ. 346-350.

5. Στις παραπομπές στο *Occio* αναφέρουμε τον αριθμό του φύλλου, r(ecto) ή v(erso). Το ίδιο σύστημα ακολουθείται στην Εισαγωγή, τις Σημειώσεις κλπ. της ιταλοαγγλικής έκδοσης (βλ. παραπάνω, σημ. 1) και στην ελληνική έκδοση.

3. Βλ. Manlio Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna, Pàtron, 1970.

155', *Messopanditissa* (30', 31') αλλά *Messopaditissa* (32'), *paramando* (68') αλλά *paramanto* (69', 69', πρβλ. ιτ. *mantello*). Το έρρινο διατηρείται στα *angathites* και *ancathites* (88', 89', 89'), *mettalamassamu* (μεταλαμπασά μου, 160'), *neranza* (99', 100'), και *neranzati* (150', 152') αλλά παραλείπεται στα *ascomadura* (74', 149') και *straggiti* (στραγγίτης, 118' κε.). Έχει παρατηρηθεί πως στον *Φορτουνάτο*, π.χ., οι περιπτώσεις διατήρησης του ερρίνου τείνουν να εμφανίζονται σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα και αποτελούν χαρακτηριστικό δείκτη ενός σχετικά «επίσημου» ύφους.⁶ Η τάση του Παπαδόπουλου να διατηρεί έστω και σποραδικά το έρρινο πριν από στιγμιαίο σύμφωνο ίσως να οφείλεται στην προτίμηση, είτε συνειδητή είτε όχι, μιας σχετικά «επίσημης», συντηρητικής προφοράς, σε αντιδιαστολή με την περισσότερο νεωτερική, «λαϊκή» τάση αποβολής του ερρίνου.

Υπάρχει, τέλος, αστάθεια στο *Occio* στις καταλήξεις των ελληνικών λέξεων. Παραλείπει, π.χ., το -ς του πληθυντικού στα *artichite* (= *αρτηκίτες*, είδος μανιταριού, 89', αλλά *artichites* 88' και 89', δύο φορές σε κάθε σελίδα), *priconruve* (*πρικόβρουβες*, το φυτό *Hirschfeldia incana*, 88', αλλά *priconruves*, επίσης στο 88'). Στο *paramando* (68', 69', 69') ή *paramanto* (69', 70'), που απαντά σε άλλες πηγές με τον τύπο *paraμάντι*,⁷ παίζει ρόλο ίσως η επιθυμία να αποφύγει τον ενικό σε -ι επειδή για τους ιταλόφωνους αναγνώστες θα έμοιαζε με πληθυντικό. Με το όνομα του ψαριού *corpani* (50') είναι αμφίβολο αν εννοεί τον πληθυντικό του *κόπανος* ή τον ενικό *κοπάνι*, που χρησιμοποιείται στην Κρήτη με την ίδια σημασία.

Παρόμοιο πρόβλημα υπάρχει με τον τύπο του ενικού *neranza* (99', 100'), πίσω από τον οποίο ίσως να κρύβεται το κοινό *νεράντζι*. Ο ενικός *νεράντζα* δεν φαίνεται να μαρτυρείται στην Κρήτη, σε όσες τουλάχιστον πηγές μπόρεσα να συμβουλευθώ. Από την άλλη, δεν πρέπει ίσως να αποκλεισθεί η ύπαρξη του τύπου αυτού. Είναι γεγονός ότι στο εν λόγω χωρίο ο Τζουάνες μιλάει για μια ποικιλία εσπεριδοειδούς πιο μεγάλη από το συνηθισμένο *νεράντζι*. Ο θηλυκός τύπος θα μπορούσε έτσι να ερμηνευτεί ως μεγεθυντικό, όπως *μπουκάλι/μπουκάλα*, *κεφάλι/κεφάλα*.

Από τις δυο βασικές υποδιαιρέσεις της κρητικής διαλέκτου, την ανατολική (και κεντρική) από τη μια και τη δυτική από την άλλη,⁸ ο Παπαδόπουλος θα μιλούσε

6. Alfred Vincent, «Το χειρόγραφο του *Φορτουνάτου* και το πρόβλημα της γλωσσικής ανομοιομορφίας στην κρητική λογοτεχνία», *Cretan Studies* 6 (1998), σ. 345-362 (ιδίως σ. 348-349).

7. Π.χ. Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η αντιμετώπιση του θανάτου στην όσιμη κρητική αναγέννηση: Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από διαθήκες και νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 34 (2004), σ. 117-140, στη σ. 122. Άλλες παραπομπές στο Vincent, *Occio* 2007, σ. 304.

8. Για τα διαφοροποιητικά στοιχεία των κεντρο-ανατολικών ιδιωμάτων βλ. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Γλωσσογεωγραφικά διερευνήσεις εις την κρητικήν διάλεκτον*, Αθήνα, Γραφι-

την πρώτη, αφού, απ' ό,τι μπορέσαμε να διαπιστώσουμε από αρχειακές και άλλες πηγές, πέρασε σχεδόν όλη τη ζωή του μέχρι το 1669 στο Χάνδακα και στην ευρύτερη περιοχή του (Σκαλάνι, Ασπρακί). Εκεί ήταν τα οικογενειακά κτήματα των Παπαδόπουλων αλλά και η έδρα του Τζουάνε ως κρατικού αξιωματούχου.

Κατά σύμπτωση, σχεδόν δεν υπάρχουν καθόλου στο *Occio* τύποι που να φέρουν καθαρά τη σφραγίδα του ανατολικού ή του δυτικού ιδιώματος. Μια (φαινομενική τουλάχιστον) εξαίρεση είναι η λέξη *μεταλαμπασά*, στον όρκο που, σύμφωνα με τον Τζουάνε, αγαπούσαν να λένε οι Ρεθεμνιώτες: *μα τη μεταλαμπασά μου* (*ma ti mettalamassamu*, 160'). Το -σά, ως γνωστό, είναι χαρακτηριστικό της κεντρο-ανατολικής Κρήτης, ενώ στα δυτικά έχουμε -σιά ή -σέ. Αλλά ποιοι ήταν οι Ρεθεμνιώτες που γνώριζε ο Τζουάνες και πώς ακριβώς θα προφέρανε τη λέξη; Ο Τζουάνες τους λέει *signori*, λέξη που δεν χρησιμοποιεί ποτέ –ούτε καν ειρωνικά– για χωρικούς ή μέλη των κατώτερων στρωμάτων. Ρεθεμνιώτες, λέει, έρχονταν συχνά στο Χάνδακα «για προσφυγές σε ποινικές και αστικές υποθέσεις» (160'). Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε πως πρόκειται κυρίως για ανθρώπους των ανώτερων ή μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Μέλος των στρωμάτων αυτών ήταν ο Ρεθεμνιώτης Ιωάννης Ανδρέας Τρώιλος, ο συγγραφέας του *Ροδολίνου*, του οποίου σώζεται ένα ιδιόγραφο εξοφλητήριο γραμμένο στο ιταλικό αλφάβητο. Ο Τρώιλος στο έγγραφο αυτό χρησιμοποιεί τον ρεθεμνιώτικο τύπο σε -σιά: *pulissia* (*πουλησιά*).⁹ Οι τύποι σε -έ που απαντάνε σποραδικά στην *Πανώρια* του Χορτάτση (π.χ. *ρασέ*, Β 95)¹⁰ θεωρούνταν πιθανώς γνωρίσματα μιας «χωριάτικης» ντοπιολαλιάς και δεν είναι τόσο πιθανό να τους άκουσε ο Τζουάνες από τους Ρεθεμνιώτες γνωστούς του. Εισάγονται, υποθέτω, από τον Χορτάτση με σκοπό να δώσει ένα ρεαλιστικό γλωσσικό χρωματισμό στο ποιμενικό αυτό έργο, η δράση του οποίου τοποθετείται στην περιοχή του Ψηλορείτη. Το πιο πιθανό, λοιπόν, είναι ότι ο Τζουάνες άκουγε *μεταλαμπασιά*, και ή δεν πρόσεξε τη μικρή αυτή απόκλιση από τη δική του προφορά (*μεταλαμπασά*), ή την είχε ξεχάσει όταν, ύστερα από πολλά χρόνια, έγραφε το *Occio*.

και Τέχνα Ευστ. Παπούλια, 1969 (= περ. Αθηνά, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων, 6), σ. 27-28 (αρ. 1-5) και του ίδιου, *Γλωσσικός Άτλας της Κρήτης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.

9. Μανούσος Ι. Μανούσας, «Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1618-1639) για τον Ιωάννη-Ανδρέα Τρώιλο, τον ποιητή του “Ροδολίνου”», *Θησαυρίσματα* 2 (1963), σ. 63-77 (βλ. σ. 75-76). Στο έγγραφο απαντάνε επίσης οι δυτικοί τύποι *οκτακόσια*, *τορνέσια*, αν και χρησιμοποιεί μία φορά και τον ανατολικό *τορνέσα*.

10. Βλ. παραπομπές στο Γεώργιος Χορτάτσης, *Πανώρια*, κριτική έκδοση με Εισαγωγή, Σχόλια και Λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά, αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Πηδωνία, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2007, Εισαγωγή, σ. 50-51.

Οι πληροφορίες που παρέχει ο Παπαδόπουλος για άγνωστες ή σχεδόν άγνωστες λέξεις και φράσεις της κρητικής διαλέκτου είναι αρκετά ενδιαφέρουσες, αν και όχι πολυάριθμες. Ανάμεσα στις ελληνικές φράσεις που παραθέτει, αξιοσημείωτος είναι ο όρκος *μα τη μεταλαμπασά μου* που μόλις αναφέραμε. Ο Τζουάνες τον παραθέτει ως παράδειγμα του, κατά τον ίδιο, στομφώδους τρόπου ομιλίας των Ρεθεμνιωτών. Ο συγκεκριμένος τύπος *μεταλαμπασά* δεν φαίνεται να μαρτυρείται αλλού, αν και ο Γεράσιμος Βλάχος αναφέρει στο λεξικό του τον τύπο *μεταλαμβασιά* και η παραλλαγή *μεταλαβασία* απαντά στο ανώνυμο κρητικό ποίημα *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*.¹¹

Ξεχωρίζουν επίσης οι δυο παροιμιώδεις εκφράσεις *Εξανόστισέ μου η κόρη ωσάν το αγουστιανό πεπόνι* (106') και *Δώ' τση να γείρει κι ό,τι συγείρει* (67'). Το νόημα της δεύτερης φαίνεται να είναι: «Δώ' της κάπου να κοιμηθεί και ας γίνει ό,τι γίνεται». Εκφράζει, σύμφωνα με τον Τζουάνε, τη στάση των γαιοκτημόνων που συνήθως «δεν φρόντιζαν για την εκπαίδευση των παιδιών τους παρά μόνο στη γεωργία, τα κυνήγια και τις διασκεδάσεις». Στην πραγματικότητα όμως το παροιμιώδες δίστιχο αναφέρεται πιο συγκεκριμένα στη στάση των γονέων απέναντι στα κορίτσια, για τα οποία απόλυτη προτεραιότητα δινόταν στο να βρεθεί μια προίκα και, φυσικά, ένας γαμπρός. Παραθέτοντας τη φράση αυτή, φαίνεται πως ο νους του Τζουάνε είχε γυρίσει πίσω στο θέμα της έλλειψης φροντίδας των γονέων ιδίως για τη μόρφωση των κοριτσιών, για την οποία είχε μιλήσει λίγο πιο πάνω.

Από τις μεμονωμένες λέξεις που αναφέρει ο Παπαδόπουλος, ενδιαφέρον έχει η εξήγηση που παραθέτει για το *παραμάντι*, το χαρακτηριστικό αυτό γυναικείο ρούχο που είχε προξενήσει σύγχυση στο παρελθόν λόγω της ομοιότητας της λέξης με το ιταλικό *paramento*, που δηλώνει ένα εκκλησιαστικό ένδυμα: «Κι όταν οι αρχόντισσες έβγαιναν από το σπίτι για τη λειτουργία ή για κάποια επίσκεψη, το ίδιο και άλλες πλούσιες κυράδες, φορούσαν τσόκαρα [...] και *παραμάντι* από λεπτό μάλλινο ύφασμα πολυτελείας ή υπερπολυτελείας· κι όσο άλλαζαν οι μόδες, κάποιες φορούσαν τέτοια μαντήλα από σαντάλι. Δεν έβγαιναν με μαύρα ρούχα, εκτός κι αν πενθούσαν για τον θάνατο κάποιου συγγενή. Και μ' αυτό το *παραμάντι* κάλυπταν το κεφάλι και το έριχναν κι απ' τις δυο μεριές πάνω από τους ώμους, έτσι που φαινόταν μόνο το πρόσωπο» (68'-69').¹²

11. Γεράσιμος Βλάχος, *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος*, Βενετία 1659· *Παλαιά και Νέα Διαθήκη: Ανώνυμο κρητικό ποίημα (τέλη 15^{ου}-αρχές 16^{ου} αιώνα)*, κριτική έκδοση †Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, επιμέλεια Στέφανος Κακλαμάνης – Γιάννης Μαυρομάτης, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 2004 (Graeco-latinitas nostra, Πηγές, 5), στ. 97.

12. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το *παραμάντι* δίνονται και από τον Andrea Cornaro

Για τη λέξη *αγωγιάτης* (*agogiates*, πληθ., 121') ο Τζουάνες προσφέρει μια διασκεδαστική... ετυμολογία: «σημαίνει “μανιακοί”, επειδή τον καιρό του τρύγου, έτσι όπως φόρτωναν, μετέφεραν και ξεφόρτωναν το κρασί, έκαναν πραγματικά μεγάλη ταραχή, σαν να ήταν στ' αλήθεια μανιακοί, με τέτοια έγνοια και βιάση μεγάλη, που έτρωγαν σαν λύκοι, και έπιναν [...]». Στην πραγματικότητα, φυσικά, η λέξη προέρχεται από το ουσιαστικό *αγώγι*, με απώτερη προέλευση από το *άγω*. Ο Τζουάνες ταυτίζει το *αγωγιάτης* με το *αγογιάρης*, που πραγματικά σημαίνει «τρελός», από το *αγοῖζω*. η λέξη *αγογιάρης* απαντά στον *Φορτουνάτο* (Α 236) και στην *Ερωφίλη* (Δ 371).¹³ Αναρωτιέται κανείς μήπως ο Τζουάνες, με το γνωστό χιούμορ του, έκανε συνειδητά την παρετυμολογία. Δεν μπορεί να μην ήξερε την κοινή λέξη *αγώγι*.

Διασκεδαστική επίσης είναι η (παρ)ετυμολογία που παρέχει για το τοπωνύμιο *Ανώγια Ξικά* (*Anogia Xicha* = Ανώγεια Μυλοποτάμου, 113'). Το *Ξικά* το ερμηνεύει ως «άγρια» (*selvatiche*), και συνεχίζει: «οι κάτοικοι τους ήταν πράγματι πολύ αγροίκοι», αν και αναφέρει πιο κάτω πως οι Καστρινοί έκαναν καλή παρέα μαζί τους όταν ανέβαιναν στον Ψηλορείτη το καλοκαίρι για κυνήγι. Σε νεότερους χρόνους το τοπωνύμιο, που απαντά και ως *Ξιγκανώγεια*, συνδέεται συνήθως με το κοντινό χωριό (και αρχαία πόλη) Αξός, από το οποίο εποικίστηκαν, σύμφωνα με την παράδοση, τα Ανώγεια.¹⁴ Φυσικά, η ερμηνεία που προτείνει ο Τζουάνες δεν είναι καθόλου πιθανή.

Για την ποικιλία αμπέλου που λεγόταν *φτάκοιλο* (*ftachillo*, 105' - γράφεται επίσης (ε)φτάκιλο ή (ε)φτάκυλο), ο Τζουάνες υποστηρίζει πως σημαίνει «με εφτά κοιλιές», με αναφορά πιθανώς στο μέγεθος της ρόγας. Η ετυμολογία του είναι προβληματική. Σύμφωνα με το λεξικό του Πιτυκάκη, το *εφτάκυλος* λέγεται «επί καρποφόρων δένδρων που ανθοφορούν και καρποφορούν περισσότερες από μια φορά το χρόνο», με ετυμολογία πιθανώς «από το ρ. κυλίω στη σημασ. του στρέφομαι, περιστρέφομαι και μτφ. αναπαράγω, επαναλαμβάνω την καρποφορία».¹⁵ Δεν είναι

στην ανέκδοτη *Ιστορία* του (*Historia di Candia*), ιδίως στο χειρόγραφο της Μαρκιάνης Βιβλιοθήκης της Βενετίας, Ital. VI 154 (5800), σ. 50.

13. Φόσκολος, *Φορτουνάτος*, ό.π., σ. 54· Γεώργιος Χορτάσης, *Ερωφίλη*, επιμ. Στυλιανός Αλεξίου - Μάρθα Αποσκήτη, Αθήνα, στιγμή, 1988, σ. 177.

14. Βλ. πρόχειρα Στέργιος Σπανάκης, *Κρήτη: Ιστορία, αρχαιολογία, τουρισμός*, Α': Κεντρική - Ανατολική, 3^η έκδ., Ηράκλειο, Σφακιανός, χ.χ., σ. 127-128, και του ίδιου, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης*, Ηράκλειο, Γ. Δετοράκης, 1991, τ. Α', σ. 108-9. Πρβλ. «από το χωρί(ον) Ανώγεια, από το Ξυκά», σε έγγραφο του 1549, στο Τόνια Μαρμαρέλη - Μανόλης Γ. Δρακάκης (επιμ.), *Μιχαήλ Μαράς, νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149*, τ. Β' [1/4-28/6 1549], Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2005 (Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας, 4), αρ. 20, στ. 2 και Γενικό ευρετήριο, σ. 329.

15. Μανώλης Πιτυκάκης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της ανατολικής Κρήτης*, 2^η έκδ., Νεάπολη Κρήτης, Κοινωφελές Ίδρυμα Εμμ. και Μαρίας Πιτυκάκη, 2001, τ. Α', σ. 327-328.

άσχετη η παρατήρηση του Τζουάνε ότι: «την εποχή που τα σταφύλια του [δηλ. του *φτάκοιλου*] ωρίμαζαν και ήταν έτοιμα για φάγωμα, είχε άλλα άγουρα τσαμπιά μέχρι τον χειμώνα» (105').

Σε σχέση με το νομικό-διοικητικό καθεστώς της Κρήτης, ο Τζουάνες εξηγεί (όχι χωρίς κάποια ασάφεια) την ειδική χρήση του όρου *ποδοκόπι* για το χρηματικό ποσό που καταβαλλόταν σ' ένα καστελάνο, όταν αυτός ή οι άνθρωποί του συλλάμβαναν έναν ύποπτο σε υπόθεση τραυματισμού (15^ν). Παραθέτει επίσης τον όρο *λατίνικα* που δήλωνε το δικαστήριο των *Signori di Notte* (13^ν), στο οποίο εκδικάζονταν ποινικές και αστικές υποθέσεις μικρότερης σημασίας. Ο όρος απαντά συχνά σε νοταριακά έγγραφα.¹⁶

Ανάμεσα στις ενδιαφέρουσες λέξεις που αναφέρει ο Τζουάνες είναι το *βούρος* (απαντά στην αιτ. πληθ. *vurus*, 27^ν), που σημαίνει, όπως εξηγεί ο ίδιος, «παστός κέφαλος»· πρόκειται για το αρχαίο *βωρεύς* (βλ. το λεξικό του Δημητράκου ή των Liddell και Scott). Κάπως παράξενη είναι η αναφορά του στο φορείο ή φορητή πολυθρόνα που τη σήκωναν δυο άτομα: υποστηρίζει πως λεγόταν, και εννοεί προφανώς στα ελληνικά, *λεντίκα* (*lentic[h]a*, 25^ν, 69^ν). Η λέξη αυτή, *lettiga* στα σημερινά ιταλικά, προέρχεται από το λατινικό *lectica*, αλλά δεν είναι απίθανο να είχε εισαχθεί, μαζί με το αντικείμενο, στο τοπικό ελληνικό ιδίωμα. Το *n* οφείλεται ίσως σε υπερδιόρθωση ή, ενδεχομένως, σε μια παρετυμολογία που θα συνέδεε τη λέξη με το ιταλικό *lento*, «αργός».¹⁷

Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η αναφορά του Παπαδόπουλου σ' ένα γεωργικό εργαλείο που χρησιμοποιούνταν, λέει, στις πλαγιές του Ψηλορείτη (113^ν): «Το ίδιο το βουνό ήταν καλλιεργημένο σε πολλά μέρη από τους κατοίκους του, όχι με άροτρο αλλά με τη στραπάτσα, που ήταν σαν τσάπα στενή και βαριά και σπούσε ακόμα και πέτρες». Δεν έχω δει αλλού τη λέξη *στραπάτσα* ως ουσιαστικό με αυτή την έννοια, αν και σε κρητικά έγγραφα απαντάνε τα *στραπάτσος* και *στραπατσάδος* με την έννοια του «φθαρμένου».¹⁸ Ταυτίζεται πιθανώς με τη «στενή» ή «ρωμαίικη» τσάπα που αναφέρεται σε παλαιότερες πηγές.¹⁹

16. Π.χ. Μαρμαρέλη – Δρακάκης, *Μαράς*, Β', ό.π., 99.1, 221.8, 272.7.

17. Περιπτώσεις προσθήκης ενός *n* πριν από στιγμιαίο σύμφωνο απαντάνε και στα ιταλικά του Παπαδόπουλου (π.χ. *noghèra*, 72^ν, «καρυδιά», στα βενετσιάνικα *noghèra*)· πρόκειται πιθανώς για μια τάση υπερδιόρθωσης με *n* που μεταφέρθηκε στα ιταλικά από τα ελληνικά.

18. Π.χ. †Κώστας Ηλιάκης (επιμ.), *Παπα-Ιωάννης Κατζαράς, νοτάριος Καστελιού Φουρνής, Κατάστιχο 43 [1607-1635]*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2008 (Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας, 9), Γενικό ευρετήριο, σ. 872.

19. Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη, 14^{ος}-15^{ος} αι.*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1997 (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες, 4), σ. 94.

Απαντάνε στο *Occio* αρκετές ενδιαφέρουσες λέξεις που ακούγονται ή ακούγονταν μέχρι πρόσφατα στην Κρήτη, αλλά είναι άγνωστες ή πολύ σπάνιες σε κείμενα της Βενετοκρατίας. Ανάμεσα στις ποικιλίες αμπέλου, εκτός από το *φτάκοιλο* που αναφέραμε, και τα πολύ γνωστά *σιρίκι* (105') και *κοτσιφάλι* (131'), έχουμε το *δαφνί* (105') και το *βουιδομάτι* (ή *βουιδομάτης*) (79'). Στην παραγωγή του κρασιού έχουμε το *στραγγίτη*, το μούστο που κυλούσε από τα σταφύλια πριν πατηθούν· ο ίδιος όρος χρησιμοποιούνταν, σύμφωνα με τον Τζουάνε, και για το μούστο από τα πιεστήρια (118'-119'). Από σταφύλια που δεν οινοποιούνταν, φτιάχνανε *σκοφυλλάτη* σταφίδα (102'), τυλιγμένη δηλαδή σε φύλλα συκιάς. Παραμένοντας στο χώρο της διατροφής, έχουμε τα δυο είδη μανιταριών που αναφέραμε, *αρτηκίτες* και *αγκαθίτες*, τους *νεραντζάτους* χοχλιούς (*neranzati*, 150^ν, 152^ν), το *χριστόψωμο* (*ghristopsomo*, 59^ν), τις *πρικόβρουβες* (*priconruves*, 88^ν), και το *χυλό* (*ghillos*, 164^ν), που τον σχολιάζει ως *macaroni*, πρόκειται δηλαδή για χυλόπιτες. Οι κυνηγοί μπορούσαν να πιάσουν, μεταξύ άλλων, *τρουλίδες* (21^ν, 22^ν) και *συκοφάδες* (81^ν). Το τελευταίο είδος αναφέρεται και στον *Φορτουνάτο* (Ε 68).

Τα ελληνικά ήταν η γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας σε όλα ή σχεδόν όλα τα κοινωνικά επίπεδα, έστω και αν στην Καγκελαρία για ευνόητους λόγους τα επίσημα έγγραφα συντάσσονταν στα ιταλικά. Οι μόνοι σχεδόν που δεν μιλούσαν τα ελληνικά θα ήταν οι ξένοι στρατιωτικοί που υπηρετούσαν στο νησί, οι ξένοι έμποροι και ναυτικοί, και ορισμένοι αξιωματούχοι που διορίζονταν από τη Βενετία, μαζί με τους γραμματείς τους, τους υπηρέτες και τα μέλη των οικογενειών τους.

Για τη θέση της ελληνικής γλώσσας στον βενετοκρητικό πολιτισμό, είναι πασίγνωστη τώρα η πληροφορία που παρέχει ο Παπαδόπουλος για τις ελληνικές κωμωδίες που πριν από τον πόλεμο παίζονταν τις Απόκριες (και όχι μόνο) (66^ν).²⁰ Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι σύμφωνα με τον Τζουάνε, οι επίκαιροι, πιθανώς σατιρικοί στίχοι που τραγουδούσαν τα παιδιά στους δρόμους για τη θανατική ποινή δύο μισητών καταπιεστών, ήταν όχι μόνο στα ελληνικά αλλά και στα ιταλικά (25^ν). Μας πληροφορεί επιπλέον ότι οι νεαροί τραγουδιστές, αγόρια και κορίτσια, που συνόδευαν τις μικρές ορχήστρες ερασιτεχνών μουσικών που τριγύριζαν τα καλοκαιρινά βράδια στους δρόμους του Χάνδακα, τραγουδούσαν συνήθως στα ελληνικά και λιγότερο στα ιταλικά (77^ν). Αφού τα όργανα που έπαιζαν οι ορχήστρες ήταν δυτικού τύπου –λαούτο, βιολί, φλάουτο, κιθάρα κλπ., σε αντίθεση

20. Βλ. π.χ. Α. Vincent, «Κωμωδία», στο *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, απόδοση στα ελληνικά Ναταλία Δελιγιαννάκη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σ. 124-125.

με τις ασκομαντούρες που έπαιζαν οι χωρικοί- θα περίμενε κανείς ίσως πως τα τραγούδια τους θα ήταν από Ιταλούς συνθέτες, στα ιταλικά.

Η κατοχή και των δύο γλωσσών σε υψηλό επίπεδο ήταν ένα πολύτιμο και χρήσιμο προσόν, που εκτιμούνταν από τους Βενετούς αξιωματούχους. Ήταν απαραίτητο, φυσικά, για τη δουλειά του Παπαδόπουλου στην Καγκελαρία. Στη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα ο συγγραφέας του *Occio* χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα από τις αρχές για να πάει υπό λευκή σημαία και να διαπραγματευθεί στα ελληνικά με τον διοικητή (Πασά) του οθωμανικού στρατοπέδου για την ανταλλαγή αιχμαλώτων (87'). Αναφέρει επίσης ένα λόγιο ιερομόναχο -πρόκειται πιθανώς για τον Γεράσιμο Βλάχο- που «έκανε το κήρυγμα στα ελληνικά και στα ιταλικά, και στη γιορτή της εκκλησίας ή άλλες φορές που κήρυττε, πήγαινε ο Γενικός Προβλεπτής με τον Δούκα και άλλους Εκπροσώπους να παρακολουθήσουν τη λειτουργία και το κήρυγμά του» (47').

Γραφική είναι η περίπτωση του Βενετού Ευγενή από τη Σητεία που ήλθε στο Χάνδακα για να παραλάβει τα κάτεργο του οποίου είχε διορισθεί διοικητής (*sopracomito*): «βλέποντας το πλήθος των κωπηλατών και των αξιωματικών στην υπηρεσία της, του φάνηκε πως θα ήταν θαύμα να μπορέσει να τους θρέψει και είπε στα ελληνικά, γιατί δεν τα κατάφερνε να μιλήσει όπως ταίριαζε στην κοινωνική του θέση, «Πού χυλός και πού κουτάλια» [...], και δεν το είπε στ' αστεία αλλά στα σοβαρά, γιατί δεν ήξερε από γαλέρες, ίσως και να μην είχε δει ακόμα γαλέρα. Κι από τότε, σ' όλη του τη ζωή, του έμεινε το παρατσούκλι Πού χυλός και πού κουτάλια [...]» (164'). Τι εννοεί όμως αυτό το «όπως ταίριαζε στην κοινωνική του θέση» (*in conformittà del suo carattere*); Μήπως εννοεί πως, ως αφελής και άπραγος που ήταν, δεν μπορούσε να διατηρήσει το σοβαρό και ήρεμο ύφος που απαιτούνταν από ένα Βενετό Ευγενή και αξιωματικό του στόλου; Ή μήπως εννοεί απλώς ότι ο εν λόγω Ευγενής δεν τα κατάφερνε στα ιταλικά; Η δεύτερη ερμηνεία φαίνεται πιο πιθανή. Θα πρέπει ίσως να υποθέσουμε πως η ανάληψη των καθηκόντων του ως διοικητή είχε χαρακτήρα επίσημης τελετής, με την παρουσία Βενετών αξιωματούχων και στρατιωτικών, ούτως ώστε η χρήση της ιταλικής θα θεωρούνταν υποχρεωτική για πρακτικούς αλλά και συμβολικούς λόγους. Η αφήγηση του Τζουάνε προϋποθέτει πως σε τέτοιες συνθήκες οι περισσότεροι Ευγενείς τα κατάφερναν.

Ο Τζουάνες σχολιάζει με χιουμοριστική διάθεση τα ελληνικά που μιλούσαν ορισμένες υποομάδες του κρητικού πληθυσμού. Ως «αστείο» (*redicolo*) χαρακτηρίζει το ιδίωμα των ψαράδων του Μεραμπέλου (104'), για τους οποίους, λέει πως «τους κορόιδευαν όλοι [στο Χάνδακα] για τη γλώσσα τους». Αστεία επίσης, για τον Τζουάνε, ήταν η γλώσσα των κατοίκων του χωριού Ανώγεια Ξικά (Ανώγεια Μυλοποτάμου,

113'). «ήταν δύσκολο», λέει, «να ξεχωρίσει κανείς τις λέξεις όπως τις πρόφεραν». Πραγματικά μέχρι τις ημέρες μας η ντοπιολαλιά των Ανωγειανών χαρακτηρίζεται από διάφορες ιδιοτροπίες, όπως η τροπή του λ σε ρ μεταξύ φωνηέντων.²¹ Με «αστείο» τρόπο μιλούσαν επίσης, σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο, οι άνθρωποι του Ρεθύμνου (160') και της Σητείας (162'). Αναφέρει, όμως, ότι η «αστεία» γλώσσα των Στειακών είναι διαφορετική από αυτή των Ρεθεμνιωτών (162'). Ο Τζουάνες, λοιπόν, έχει παρατηρήσει την ύπαρξη γεωγραφικών διαφοροποιήσεων μέσα στο κρητικό γλωσσικό ιδίωμα.

Γιατί όμως χρησιμοποιεί επανειλημμένα το χαρακτηρισμό *redicolo*; Υποπτεύεται κανείς πως μιλάει εδώ ως αστός, πρωτευουσiάνος, σχετικά μορφωμένος, που εκφράζει με τον τρόπο αυτό την αίσθηση ανωτερότητάς του απέναντι στους χωρικούς και τους επαρχιώτες. Η εντύπωση αυτή επιβεβαιώνεται από τις παρατηρήσεις του για τους αχθοφόρους που έμεναν έξω από τα τείχη του Χάνδακα, στο προάστιο Μαρουλάς. Τα βράδια, λέει, επέστρεφαν στα σπίτια τους μισομεθυσμένοι, κάνοντας «πειράγματα μεταξύ τους μ' εκείνο τον ιδιαίτερο τρόπο που μιλούσαν και με φωνές λες κ' ήταν όργανα» (27'). «Πόσο διασκεδάσαμε», συνεχίζει, «[...] τόσο με τις κουβέντες τους όσο και με την αστάθεια των ποδιών τους, που κουτουλούσε το ένα το άλλο, κι όμως έφταναν στο σπίτι τους σώοι και αβλαβείς!» (28').

Η ύπαρξη οριζόντιων «κοινωνιογλωσσολογικών» διαφοροποιήσεων στην κρητική διάλεκτο της Βενετοκρατίας δεν πρέπει να μας ξενίζει. Έχει επιβεβαιωθεί πρόσφατα από μια σημαντική μελέτη που εντοπίζει διαφορές στη χρήση του μέλλοντα σε *θα* ή *θε* να και σε *θέλω* + *απαρέμφατο* σε έργα της κρητικής λογοτεχνίας.²² Ο συγγραφέας συμπεραίνει μεταξύ άλλων ότι στην ύστερη Βενετοκρατία: «είναι πιθανό η κυριαρχία της περίφρασης *θέλω* + *απαρέμφατο* να περιοριζόταν στα λογοτεχνικά κείμενα ή και στα σχετικά λόγια επίπεδα χρήσης, ενώ σε λιγότερο “λόγια” επίπεδα ή και στον προφορικό λόγο, οι νεότερες δομές [εννοεί τα *θα* και *θε* να] ήταν μάλλον παραγωγικότερες».²³

Η στάση του Τζουάνε απέναντι στη γλώσσα δεν είναι «φιλολογική». Στη χρήση του ορθογραφικού συστήματος, όπως είδαμε, δεν δείχνει τη φροντίδα και τη συστηματικότητα που διαπιστώνονται, π.χ., στα χειρόγραφα ενός Φόσκολου.

21. Βλ. πρόχειρα Σπανάκης, *Κρήτη*, ό.π., σ. 127-128, και του ίδιου, *Πόλεις και χωριά*, ό.π., Α', σ. 109.

22. Θεόδωρος Μαρκόπουλος, «Γραμματικοποίηση και γλωσσική ποικιλία: Ο μέλλοντας στην εποχή της Κρητικής “Αναγέννησης” (16^{ος}-17^{ος} αι.)», στο *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, τ. 27, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2007, σ. 251-263.

23. Στο ίδιο, σ. 256.

Ούτε ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη λογοτεχνία. Για τους ανθρώπους του Ρεθύμνου –πατρίδας του Χορτάτση, του Τρώιλου και του Μπουνιαλή– αναφέρει με κάποια δόση ειρωνείας ότι: «είχαν μια φυσική κλίση να κάνουν τον ποιητή [στο πρωτότυπο: *di far il poetta*], προς θαυμασμό όλων εκείνων από τις άλλες πόλεις που τους γνώριζαν· επ' αυτού υπήρχε η θεωρία, αβάσιμη πάντως, ότι επειδή το Ρέθυμνο βρισκόταν σε τοποθεσία, αν και πολύ μακριά, πέρα απ' τη θάλασσα, απέναντι από την Αθήνα, με κάποιο σκοτεινό μυστήριο έφτανε στο Ρέθυμνο εκείνη η αύρα που έκανε την ποίηση εύκολη υπόθεση». Ο Τζουάνες δεν αναφέρει ονομαστικά κανένα από τα έργα ή τους συγγραφείς της κρητικής λογοτεχνίας, σε αντίθεση με τον σύγχρονό του Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλή, ή τον δικό του γιο Νικόλαο Παπαδόπουλο Κομνηνό, που θυμάται παραστάσεις της *Ερωφίλης* του Χορτάτση.²⁴ Αυτή όμως η σχετική αποστασιοποίηση του Τζουάνε Παπαδόπουλου από τη λαμπρή λογοτεχνική παραγωγή της εποχής του προσδίδει ίσως ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις πληροφορίες και απόψεις που μας προσφέρει. Δεν έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με την ελληνική γλώσσα ή με την τέχνη του λόγου. Δεν μιλάει με απέραντη αγάπη και θαυμασμό για την κρητική διάλεκτο, όπως ο επιμελητής της *Ερωφίλης* του 1676 Αμβρόσιος Γραδενίγος,²⁵ ούτε βέβαια την αντιμετωπίζει με περιφρόνηση όπως έκανε ο ιστορικός Andrea Cornaro.²⁶ Για τον συγγραφέα μας, η γλώσσα είναι απλώς ένα από τα στοιχεία που έδιναν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στη ζωή της χαμένης πατρίδας, τη ζωή αυτή που τη θυμάται με πικρή νοσταλγία αλλά και με χαριτωμένο χιούμορ.

ANNE POURADIER DUTEIL-LOIZIDOU

**Les Français et le commerce de l'huile de Candie,
d'après deux mémoires de «1736»**

La période de la fin du XVIIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècle connaît le démarrage, le déploiement puis le déclin du commerce de Marseille avec la Crète.¹ Le produit crétois qui intéressait la France, surtout après la destruction des oliviers de Provence en 1709, était l'huile d'olive. Son commerce connut alors un grand développement et la France devint le premier acheteur. Son intérêt pour l'huile crétoise se maintint même à l'époque où les nouvelles plantations de Provence commencèrent à fournir au royaume des récoltes aussi abondantes que par le passé: c'est que le développement de la savonnerie marseillaise avait augmenté considérablement les besoins en huile.² Cependant son commerce n'était plus aussi profitable pour la France en raison de son prix de vente élevé dont les négociants français étaient apparemment responsables.³ De plus, à partir de la création en Crète vers 1723 de la première industrie du savon qui se développa rapidement et resta florissante pendant tout le XVIIIe siècle,⁴ la consommation locale à huile augmenta et de ce fait les négociants français eurent désormais comme concurrents les natifs du pays qui non seulement avaient la priorité sur l'acquisition des quantités dont ils avaient besoin pour leurs savonneries mais en plus obtenaient le produit à meilleur prix.⁵ Il était donc indispensable pour la France d'examiner la situation de près et de

Une partie de cette étude a été présentée au 11e Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο qui a eu lieu à Réthymno du 21 au 27 octobre 2011.

1. Voir D. Sabatier, *Le commerce de la Crète, fin XVIIe-milieu XVIIIe siècle*, (Mémoire dactylographié déposé à la bibliothèque de la Chambre de Commerce de Marseille le 30 août 1974).-

2. *Ibidem*.

3. Voir Annexe 1.

4. Voir à ce sujet Y. Triantafyllidou-Baladié, «L'industrie du savon en Crète au XVIIIe siècle», *Revue des Etudes balkaniques*, Sofia 1975, n° 4, pp. 75-87, et V. Kremmydas, *Les savonneries de Crète au XVIIIe siècle*, Athènes 1974.

5. Voir Annexe 1, lignes 82-101.

24. Βλ. Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, *Έρευνες για το πρόσωπο και την εποχή του Γεωργίου Χορτάτση*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 1993, σ. 11-12, 58-62.

25. Βλ. τον Πρόλογο του Γραδενίγος στο Χορτάτση, *Ερωφίλη*, ό.π., σ. 86.

26. Alfred Vincent, «Scritti italiani di Creta veneziana», *Sincronie* II.3 (1998), σ. 131-162 (βλ. σ. 140)· πρβλ. Μιχαήλ Πασχάλης, «Η ιδεολογία των *Ιντερμεδίων* της *Ερωφίλης* και η συνάφειά τους με την τραγωδία του Χορτάτση», *Κρητικά Χρονικά* 31 (2011), σ. 166-167.